Kansen voor het misverstand

DOROTHEA FRANCK

Hoe moeten we omgaan met misverstanden? Beschouwen we ze als uitzonderingen in de communicatie, die we uit de weg moeten helpen? Of accepteren we ze als onvermijdelijk en beschouwen we ze als uitdagingen? Een pleidooi voor het inlevingsvermogen en een luisterende houding.

Een vriend van mij is schilder. Hij houdt niet van groen, hij heeft er zelfs een bijzonder sterke afkeer van, vooral als het om kleding gaat. Over oranje is hij ook al niet enthousiast. Wij hebben vaak over kleuren gediscussieerd, natuurlijk vooral over groen. Totdat ik bij het bekijken van bepaalde optische testplaatjes erachter kwam dat hij gedeeltelijk kleurenblind (rood-groen) is. Betekent dit nu dat al onze gesprekken over kleuren nonsens waren, omdat ik de kleur groen anders ervaar dan hij? Kunnen we dit een misverstand noemen?
Dan moeten we toegeven dat in elk gesprek, al lijkt het nog zo geslaagd, potentieel een groot aantal misverstanden onder het oppervlak op ontdekking liggen te wachten. Tijdens die discussies over kleuren hadden wij beiden immers de indruk dat er niets mis was met de communicatie. Het was juist heel plezierig over de individuele voorkeuren en associaties te praten. Mijn verborgen vooronderstelling was dat wij kleuren op dezelfde manier waarnamen, en het was nogal toevallig dat onze verschillen in optische perceptie zo aantoonbaar duidelijk werden.
Duidt dit voorbeeld er niet eerder op dat we er in gesprekken nooit zeker van zijn de ander werkelijk begrepen te hebben, ook – of juist dan – als er niets aan de communicatie lijkt te mankeren? Blijft de persoonlijke ervaring niet doorslaggevend voor de mate van begrip?
In feite kan elke uiting een onbeperkt aantal misverstanden oproepen. Elke vorm van verstandhouding berust immers op een groot aantal vooronderstellingen. Bij deze vooronderstellingen horen ook houdingen die we al dan niet bewust tegenover de ander innemen en bij de ander vooronderstellen. Elke vooronderstelling kan weer een ander soort misverstand of gebrek aan begrip laten ontstaan. De meeste misverstanden hebben niet te maken met de expliciet uitgedrukte boodschap, maar met meer subtiele niveaus van communicatie. Daarom zijn ze moeilijker op te sporen. Vele misverstanden komen dan ook nooit aan het licht.

Woekeren

Er zijn twee mogelijke manieren om tegen misverstanden aan te kijken. We kunnen ze beschouwen als uitzonderingen, een soort misgrepen die door middel van grammaticale, tekstuele of gesprekstechnische verbeteringen kunnen worden vermeden of verholpen.

Heldere taal gebruiken, dubbelzinnige uitdrukkingen vermijden, duidelijk spreken – het zijn alle mogelijkheden om misverstanden te voorkomen. We zouden dit de 'harde' visie kunnen noemen, die in de linguïstiek en de communicatiewetenschap gangbaar is. We kunnen ook zeggen: misverstanden zijn inherent aan elke communicatie. Ze zijn nooit volledig uit te sluiten – al was het maar omdat het slagen of mislukken van de communicatie nooit 'objectief' kan worden vastgesteld. Elke gespreksdeelnemer gaat immers met zijn of haar eigen oordeel en herinneringen na een gesprek naar huis. Dit is de zogenaamde 'zachte' visie, die we in de literatuurwetenschap en fenomenologie kunnen tegenkomen.

In de 'harde' visie is sprake van een optimistische kijk op communicatie. Taal is een gemeenschappelijke 'code', die bij correct gebruik perfecte communicatie garandeert. Denk aan een computer, die een taal hanteert waarvan de regels precies vastliggen. Hij manipuleert symbolen door middel van gegeven regels. Zo dacht men ook tegen taal aan te kunnen kijken: als een vastliggende, voorgegeven structuur, waarin de woorden welomschreven betekenissen hebben, die in regels volledig te vatten zijn. Daardoor zou een hoorder precies kunnen begrijpen wat een spreker zegt. De spreker gebruikt de woorden als een bepaalde code, en die code kan met succes worden gedecodeerd door de hoorder.
In tegenstelling tot dit technologische perspectief op taal en begrip is in de 'zachte' visie het beeld van communicatie eerder pluralistisch en sceptisch van aard. In deze visie staan veeleer de gesprekspartners dan de taal waarvan zij gebruik maken, centraal. Die gesprekspartners zijn voor zichzelf een 'ik', en de ander is voor hen een 'jij'. Daartussen ligt, volgens deze visie, een onoverbrugbare kloof. Ik kan immers alleen zelf *ervaren* wat ik zie (hoor, voel ...), wat de ander ziet (...) kan ik hooguit weten of vermoeden. Begrip is daarom altijd maar gedeeltelijk mogelijk.

In het gesprek met de schilder hadden hij en ik een heel andere beleving van de kleur groen. Als die door het experiment niet duidelijk was geworden, hadden we elkaar nooit begrepen. Dit komt vaak voor. Sterker nog, we kunnen principieel nooit *objectief* aantonen hoever begrip gaat, want er is geen alwetend perspectief dat de twee begripsniveaus met elkaar zou kunnen vergelijken. Zelfs als ik in het gesprek met de schilder wist dat we het over dezelfde kleuren hadden, zou ik nog niet precies weten hoe zijn beleving van die kleuren was. Hij zou zijn beleving kunnen omschrijven, maar zou ik dan echt weten hoe die was? Zijn ervaring is immers de mijne niet! Ik kan door er met hem over te praten op zijn hoogst er een *vermoeden* van krijgen wat het voor een kleurenblinde is om de kleur groen te ervaren, maar meer dan een vermoeden levert dit ook niet op.

Betekenis is dus nooit volledig in de greep te krijgen. Dit geldt ook voor geschreven teksten, die op het eerste gezicht toch meer houvast lijken te bieden dan het gesproken woord. Denk maar aan de talloze interpretaties die in de loop der eeuwen aan de Bijbel zijn gegeven, en ook aan de grote werken uit de literatuur. Deze boeken intrigeren ons nog steeds, omdat we er telkens weer nieuwe betekenislagen in kunnen blootleggen. Betekenis staat niet stil: zij woekert voort, elke keer dat iemand opnieuw of iemand anders ernaar kijkt. Betekenis is niet meer iets vasts zoals in de 'harde' visie, die taal als een voorgegeven structuur opvat. Nee, betekenis is vloeibaar en ontglipt elke definitieve fixatie.

Deze grens aan het begrip, de gescheidenheid van gesprekspartners van elkaar en de onvolledige controleerbaarheid van betekenis, hoeft niet als een tekortkoming van de taal te worden opgevat. Ambiguïteit (dubbelzinnigheid), openheid van betekenis, duister taalgebruik, de onuitputtelijkheid van interpretatie van een gegeven tekst kunnen evenzo goed als kwaliteit, als rijkdom of als uitdaging worden gezien. Begrip is dan een taak die telkens weer moet worden ondernomen. Juist omdat de beleving van kleuren zo enorm van individu tot individu kan verschillen, zijn de discussies daarover zo interessant, bijvoorbeeld als we samen schilderijen in een museum bekijken.
Als we dit accepteren, kunnen we twee houdingen aannemen. De ene is die van een cynisch scepticisme. Als we een proces niet volledig kunnen controleren, is er volgens deze houding sprake van willekeur. Als betekenis niet volop gedefinieerd en gefixeerd kan worden, is elk begrip maar een illusie. Het accepteren van verschillende interpretaties wordt dan een façade voor onverschilligheid, en een verschil van opvatting een excuus voor desinteresse.
We kunnen ook tot een andere conclusie komen, namelijk dat de afwezigheid van garanties en algemene oplossingen niet verbiedt dat er voor elk geval toch een aparte oplossing wordt gevonden. De grenzen van de beheersbaarheid en voorspelbaarheid van het communicatieproces hindert mensen (gelukkig!) niet in elke situatie naar een optimum te streven. Dat is dan echter een kwestie van persoonlijke verantwoordelijkheid. Zo zouden we, vanuit een werkelijke betrokkenheid, bij de ander kunnen doorvragen en zo proberen tot dieper begrip te komen.

Risico

Wat hierboven is beschreven, kan op een andere manier ook nog eens worden geïllustreerd aan de hand van de omgang met ambiguïteit en moeilijkheidsgraad in de taal. De 'harde' richting heeft als norm duidelijkheid, eenduidigheid en gegarandeerde begrijpelijkheid. Bij de 'zachte' richting is de norm juist meerduidigheid en openheid van betekenis. In een lezing over poëzie zei de Argentijnse schrijver Jorge Luis Borges over een bepaalde dichtregel: 'Deze regel is goed, want zij is meerduidig.' De moeilijkheidsgraad van literaire teksten zoals de gedichten van de Oostenrijkse dichter Paul Celan of Hans Faverey leidde ertoe dat men aan het leesproces een eigen waarde ging toekennen en het niet langer als een passief automatisch verwerkingsproces zag. Het werd bijna een graadmeter voor de kwaliteit van literaire werken, als er een actieve leeshouding vereist was. Een schrijver kan dus een zeker risico aangaan ten aanzien van begrijpelijkheid, want er staat een mogelijke verdieping van het communicatieproces tegenover.
Ook in de alledaagse communicatie gaan wij, vaak onder druk van tegenstrijdige eisen waaraan wij tegelijk moeten tegemoetkomen, bepaalde risico's aan. Wij spelen soms bewust met meerduidigheid en onbegrijpelijkheid, bijvoorbeeld om de communicatie diplomatieker, intiemer of grappiger te maken. Wij kiezen voor een bepaalde grap, een scherts-agressie of andere formuleringen die juist bij deze gesprekspartner het beoogde effect zullen hebben vanwege een gemeenschappelijke voorgeschiedenis. Dit verhoogt de kans op misverstand, maar schept ook de mogelijkheid van een diepgaander en meer persoonlijk begrip.

'Jij begrijpt me niet' is een klacht over gebrek aan inlevingsvermogen

Laten wij nu nog even naar de persoonlijk meest relevante, maar wetenschappelijk meest verwaarloosde kant van communicatie kijken. Zowel de 'harde' als de 'zachte' analyse van begrip en misverstand heeft weinig oog voor de sociale en ethische dimensie van begrip: in de zin van 'begrip hebben voor elkaar'. Als we alle klachten van mensen over elkaar en over elkaars wijze van communiceren op een rij zouden kunnen zetten, zouden we waarschijnlijk constateren dat het gemis veel vaker in de persoonlijke en ethische dan in de technische sfeer ligt. Als mensen zeggen: 'Jij begrijpt me niet', is dat vaak vooral een klacht over een gebrek aan empathie, inlevingsvermogen. Als we afstand van iemand nemen door te zeggen 'Ik begrijp hem (of haar) niet', betekent dit dat we aan de grens van ons inlevingsvermogen zijn gekomen of daar zelf de grens trekken. Voor dit soort gebrek aan begrip bestaat helaas geen technisch hulpmiddel. Hieraan kan wel worden gewerkt, want het is mogelijk om empathie te oefenen en te bevorderen. We maken het onszelf wel heel erg gemakkelijk door de beperktheid ervan als eens en voor altijd gegeven te beschouwen.
Een van de plekken waar ons begrip en inlevingsvermogen worden geoefend, is de literatuur. De Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum bepleitte in lezingen, die bedoeld waren voor studenten van de juridische faculteit, het oefenen van het voorstellings- en inlevingsvermogen door het lezen van literatuur. Dit is volgens haar juist voor toekomstige rechters of andere functionarissen van justitie van groot belang. Zij raadt hen vooral aan om fictie te lezen, zoals de romans van Charles Dickens, omdat het lezen van dat soort boeken vereist dat we ons op een persoonlijke manier inleven in de ervaringen, overwegingen en keuzen van de hoofdpersonen. Ook de creativiteit en de 'open mind' die nodig zijn om een gedicht te schrijven of te begrijpen, een boodschap die op het eerste gezicht onzinnig kan lijken en dan juist in weinig woorden ongekend diepe en precieze communicatie tot stand kan brengen, worden inmiddels op onverwachte plekken op zijn waarde geschat, terwijl het lezen en maken van gedichten op ons onderwijsministerie toch eerder als een dure luxe worden gezien. Aan de prestigieuze Engelse Harvard Universiteit bijvoorbeeld laat de scheikundige en Nobelprijswinnaar D. Herschbach studenten af en toe gedichten schrijven om enkele van de grote ideeën waarmee zij hebben kennisgemaakt, zoals thermodynamica of quantummechanica, in directe, persoonlijke woorden te vatten.

Poëzie

Behalve flexibiliteit en vindingrijkheid bij het interpreteren van taal is in poëzie, juist in de moeilijk begrijpbare, nog een ander cruciaal principe aan het werk. Teneinde een tekst die niet meteen op het eerste gezicht zijn betekenissen prijsgeeft toch met winst te lezen, moeten we die tekst als het ware een voorschot aan vertrouwen geven en geloven dat de moeite die we besteden om er nader op in te gaan uiteindelijk zal worden beloond. Deze verwachting brengt een soort *self fulfulling prophecy*, een zichzelf versterkend proces op gang: hoe meer aandacht we eraan besteden, hoe meer betekenissen er worden blootgelegd. In feite is dit een herformulering van de reeds eeuwen bekende wisselwerking tussen tekst en lezer, de zogenaamde 'hermeneutische cirkel'. Met een beter begrip van dit principe zouden we misschien een zekere band tussen de esthetische literaire ervaring en de ethische knelpunten in de alledaagse communicatie kunnen bewerkstelligen.

Voor een misverstand zijn in het algemeen twee mensen nodig. De wetenschap zocht de verbetering primair aan de kant van de spreker danwel van de schrijver, omdat zij zich sinds jaar en dag primair op het 'actieve' deel van communicatie richt: op het spreken en schrijven. Retorica, welsprekendheid, de *ars bene dicendi* (de kunst van het goed en overtuigend spreken): het ging duizenden jaren lang vooral om de redevoering en de boodschap zelf en niet om het luisteren. De kwaliteit, de techniek en de kunst van het luisteren bleef geheel onderbelicht, al zijn er uitzonderingen, bijvoorbeeld op therapeutisch terrein. We zouden dit als een 'mannelijke' eenzijdigheid kunnen zien. De 'vrouwelijke', luisterende zijde van het communicatieproces werd in de praktijk natuurlijk wel gewaardeerd, maar theoretisch niet interessant bevonden.
Een eerste uitvoerige studie over de geschiedenis van het luisteren in de westerse filosofie is pas kortgeleden verschenen: *The Other Side of Language. A Philosophy of Listening*, van de Italiaanse filosofe Gemma Corradi Fiumara. Teneinde werkelijk begrip te bevorderen moeten we, na millennia van retorica, nu misschien eens de kunst van het luisteren een plaats in onze theorieën en in onze praktijk, in het bijzonder in die van het onderwijs, geven.